

У.А. Глушчанка

А.А. Шахматаў і М.М. Дурнаво ў сінхраніі і дыяхраніі

Тэрміны *сінхранія* і *дыяхранія* ў мовазнаўстве ўжываюцца ў двух значэннях. Па-першае, гэта стан мовы ў пэўны перыяд яе развіцця без уліку змен у часе (сінхранія) або гістарычнае развіццё мовы на восі часу (дыяхранія). Па-другое, гэта даследаванне мовы безадносна да фактару часу (сінхранія) або ў часе, у развіцці (дыяхранія). Адзначаныя тэрміны ўвёў у лінгвістыку Ф. дэ Сасюр [1]. Пасля выхаду яго «Курса агульнай лінгвістыкі» (1916) яны сталі агульнаўжывальнымі. Аднак сама ідэя вылучэння і супрацьпастаўлення двух планаў у стане мовы і двух адпаведных аспектаў яе даследавання намнога старэйшая за вядомую кнігу Ф. дэ Сасюра.

Падобныя ідэі выказвалі А.А. Патабня, І.А. Бадуэн дэ Куртанэ і іншыя моваведы. А.А. Патабня апераваў такімі паняццямі, як *сінтаксіс* і *этымалогія* [2], а І.А. Бадуэн дэ Куртанэ пісаў пра *статыку* і *дынаміку* ў мове і ў яе вывучэнні [3]. Больш таго: у адрозненне ад Ф. дэ Сасюра, чыё супрацьпастаўленне сінхраніі дыяхраніі носіць абсалютны характар, А.А. Патабня, І.А. Бадуэн дэ Куртанэ пісалі пра цесную сувязь сінтаксіса-статыкі, з аднаго боку, і этымалогі-дынамікі, з другога. Такім чынам, айчынная традыцыя ў даследаванні адзначаных феноменаў аказалася больш перспектыўнай для развіцця мовазнаўства, чым сасюраўская.

Значны ўклад у тэарэтычную распрацоўку дадзенай праблемы ўнеслі вучоныя Маскоўскай лінгвістычнай (фартунатаўскай) школы. Ф.Ф. Фартунатаву і яго вучням належыць шэраг выказванняў, якія адлюстроўваюць разуменне мовазнаўства як гістарычнай навукі, прадметам якой з'яўляецца «мова чалавека ў яе гісторыі» [4], а такі раздзел мовазнаўства, як фанетыка, уяўляе сабой гісторыю гукаў дадзенай мовы [4, с. 197; 5-7]. Увогуле ж навуковае мовазнаўства ўзнікла толькі ў першай чвэрці XIX ст. са з'яўленнем параўнальна-гістарычнага вывучэння індаеўрапейскіх моў [4, с. 47; 8; 9].

Такі падыход быў дамінуючым у параўнальна-гістарычным мовазнаўстве першага перыяду (20 – 60-я гг. XIX ст.), у працах вучоных Харкаўскай школы і младаграматыкаў [10].

Разам з тым у кампаратывістыцы другога перыяду (70-я гг. XIX ст. – 30-я гг. XX ст.) фарміруецца новы погляд на гістарычнае вывучэнне мовы, які быў адлюстраваны ў працах вучоных Маскоўскай школы. Наш аналіз паказвае, што ў позніх працах А.А. Шахматава і М.М. Дурнаво навуковым прызнаецца не толькі гістарычнае, але і апісальнае (статычнае) вывучэнне мовы.

«Навуковае даследаванне мовы, – адзначаў А.А. Шахматаў, – можа быць дваякім: апісальным і гістарычным» [11]. Гістарычнае вывучэнне мовы «не абмяжоўваецца адной эпохай – цяперашняй або мінулай», але тлумачыць «сувязь цяперашняга з мінулым» [11, с. 8], значыць, устанаўлівае пэўныя этапы эвалюцыі той ці іншай моўнай з'явы. Што да апісальнага вывучэння мовы, то яно «знаёміць з фактычным бокам мовы той ці іншай эпохі; навуковым апісанне фактаў сучаснай мовы або мовы старажытнай (наколькі яна вядома па помніках) з'яўляецца пастолькі, паколькі ў ёй адрозніваецца тое, што трэба адрозніць, і паколькі правільна размеркаваны па катэгорыях неабходны для вывучэння матэрыял» [11, с. 7-8].

Алошні выраз можа здацца не зусім зразумелым. Каб раскрыць яго сэнс, звернемся да заўваг А.А. Шахматава на магістэрскую дысертацыю ўкраінскага моваведа Е.К. Цімчанка «Функцыі генітыва ў паўднёварускай моўнай вобласці» [12]. З пункту гледжання А.А. Шахматава, тэма дысертацыі прадугледжвае або гістарычнае (генетычнае) асвятленне матэрыялу, або «апісальнае выкладанне сучасных дадзеных», прычым у апошнім выпадку трэба аддаць перавагу «сэмасіялагічнаму моманту», у той час як Е.К. Цімчанка будзе сваё даследаванне на фармальнай аснове [13]¹. Значыць, у рамках апісальнага вывучэння мовы, па А.А. Шахматаву, даследчык павінен звяртацца да пэўных катэгорый, якія звязаны паміж сабой у сучаснай мове (або мове, узятай на пэўным сінхронным зрэзе) і не абавязкова звязаны генетычна.

Прыярытэтным для А.А. Шахматава было гістарычнае вывучэнне мовы. У гэтым пераконвае аналіз як яго тэарэтычных выказванняў, так і практычных даследаванняў. «Апісальнаму выкладанню, – падкрэсліваў А.А. Шахматаў, – супрацьпастаўляецца тлумачальнае, а ўсякае тлумачальнае выкладанне фактаў мовы раўназначна гістарычнаму іх адлюстраванню, бо факты сучаснай мовы могуць быць зразумелы толькі ў гістарычным асвятленні» [14]. Адзначыўшы бесперапыннасць развіцця мовы не толькі ў мінулым, але і ў цяперашнім, А.А. Шахматаў падкрэслівае, што «разуменне будовы і складу сучаснай мовы немагчыма без пазнання жыцця гэтай мовы ў мінулым» [11, с. 7]. Значыць, паміж паняццямі *гістарычнае выкладанне* і *тлумачальнае выкладанне* А.А. Шахматаў ставіць знак роўнасці. На думку вучонага, апісальнае выкладанне моўных фактаў мае дапаможны характар: яно «дае карысны і неабходны матэрыял для тлумачальнага гістарычнага іх выкладання» [14]. Розніцу паміж апісальным і гістарычным выкладаннем А.А. Шахматаў бачыць у ступені абагульнення моўнага матэрыялу. Абагульненне прадугледжвае ўстанаўленне «цеснай сувязі паміж тымі ці іншымі з’явамі сучаснай мовы» [14, с. 60]; пры гэтым менавіта гістарычнае вывучэнне мовы «адкрывае ўнутраную сувязь паміж з’явамі ў іх паслядоўнасці і прыходзіць такім чынам да вызначэння прычын тых ці іншых змен мовы, законаў, якія імі кіруюць» [11, с. 8], гэта значыць дазваляе вызначыць прычынна-выніковыя і сістэмныя сувязі. Гістарычнае мовазнаўства «з самага пачатку ставіць перад сабой мэту выявіць абагульняльныя моманты ў з’явах, якія даследуюцца» [14]. Пагэтану зразумела палажэнне А.А. Шахматава, згодна з якім без апоры на дадзеныя гісторыі мовы апісальны метада «будзе аднабаковым і выпадковым», бо ён «можа не заўважыць цеснай сувязі» паміж сучаснымі моўнымі з’явамі і «не абагуліць таго, што павінна быць абагульнена ў сувязі з указаннямі гісторыі» [14, с. 60]. Адсюль вывад А.А. Шахматава пра тое, што ў апісальнае выкладанне павінен быць унесены «некаторы гістарычны элемент» [14, с. 60]. Значыць, на думку вучонага, апісальнае вывучэнне мовы без гістарычнага каментарыя немагчыма. Пагэтану невыпадкова, што гістарычны каментарый займае шмат месца, напрыклад, у кнізе А.А. Шахматава «Нарыс сучаснай рускай літаратурнай мовы», якая самой назвай арыентавана на апісальнае вывучэнне сучаснай мовы². Не выпадкова і тое, што пасля заўваг, зробленых на адзначаную працу

¹ Мы спасылаемся тут на працу А.А. Шахматава «Накіды прызчанняў на дыспуце Цімчанка. 23 лютага 1913 г.». Доўгі час яна заставалася ў рукапісе. Праца апублікавана намі ў 1984 г. [13].

² Можна адзначыць, што вучоныя Маскоўскай школы падкрэслівалі неабходнасць гістарычнага падыходу да з’яў сучаснай рускай мовы і важнасць іх гістарычнага каменціравання ў школьным выкладанні. Пра гэта гаворыцца ў лекцыях Ф.Ф. Фартунатава і А.А. Шахматава, прачытаных на з’ездзе выкладчыкаў рускай мовы ў ваенна-навучальных установах у снежні 1903 г. [5; 15].

Е.К. Цімчанка з пункту гледжання апісальнага вывучэння мовы, А.А. Шахматаў усё ж вяртаецца да гістарычнага вывучэння і адзначае, што тэма дысертацыі не прадугледжвае «абмежавацца пераважна сучаснай мовай» [13, с. 57]. Значыць, прыярытэтным для раскрыцця гэтай тэмы А.А. Шахматаў лічыць не апісальны, а гістарычны аспект. Ён заключаецца ў раскрыцці генетычнай сувязі канструкцый з родным склонам у сучаснай украінскай мове з адпаведнымі індаеўрапейскімі, агульнаславянскімі, агульнаўсходнеславянскімі ў іх паслядоўнасці, чаго няма ў даследаванні Е.К. Цімчанка [13, 57-58].

Зварот да прац М.М. Дурнава паказвае, што ён некалькі па-іншаму разумеў суадносіны гістарычнага і апісальнага (статычнага) вывучэння мовы. Калі прадметам гістарычнага вывучэння з'яўляюцца «змены мовы за больш ці менш працяглы перыяд часу», то статычнае вывучэнне «можа быць цалкам навуковым толькі ў тым выпадку, калі мы зможам пры гэтым не выходзіць за межы вывучаемага моманту, тлумачачы толькі тое, што тлумачыцца з дадзенага стану мовы» [16]. Пагэтану наяўнасць зычнага *л* у слове *рыпка* (ад *рыба*) з'яўляецца заканамерным з пункту гледжання сучаснай рускай мовы (тут дзейнічае «жывы» фанетычны закон), а *ч* у слове *ручка* (ад *рука*) – не [16, с. 4]. Але апошні выпадак таксама патрабуе тлумачэння. Яно магчыма толькі ў межах гістарычнага падыходу да моўных з'яў [16, с. 5]. Значыць, на думку М.М. Дурнава, статычнае вывучэнне мовы не з'яўляецца эфектыўным без разумення тых гістарычных з'яў, якія абумовілі яе стан, прадстаўлены на дадзеным сінхронным зрэзе: няведанне гэтых працэсаў вядзе да змяшэння статычных з'яў з гістарычнымі.

Супастаўленне пунктаў гледжання А.А. Шахматава і М.М. Дурнава на суадносіны гістарычнага і апісальнага (статычнага) вывучэння мовы паказвае, што з пункту гледжання М.М. Дурнава статычнае вывучэнне больш залежыць ад гістарычнага і больш яму супрацьпастаўлена, чым гэта назіраецца ў А.А. Шахматава, але для абодвух даследчыкаў прынцып гістарызму з'яўляецца ключавым не толькі ў гістарычных, але і ў апісальных (статычных) даследаваннях.

У сувязі з гэтым можна выказаць меркаванне, што гэта адрозненне абумоўлена рознымі тэарэтычнымі крыніцамі: для А.А. Шахматава гэта магло быць палажэнне І.А. Бадуэна дэ Куртанэ пра статыку і дынаміку ў мове, а для М.М. Дурнава, разам з бадуэнаўскім, можна дапусціць уплыў вучэння Ф. дэ Сасюра пра сінхранію і дыяхранію з больш рэзкім супрацьпастаўленнем гэтых паняццяў у параўнанні з паняццямі *статыка* і *дынаміка* (праца М.М. Дурнава «Нарыс гісторыі рускай мовы», на якую мы спасылаліся, выйшла ў свет у 1924 г., гэта значыць праз 8 гадоў пасля «Курса агульнай лінгвістыкі»; М.М. Дурнава называе другое выданне кнігі Ф. дэ Сасюра ў сваіх «Уводзінах у гісторыю рускай мовы», упершыню выдадзеных у 1927 г.)³.

Разам з тым неабходна падкрэсліць, што М.М. Дурнава не мог згадзіцца з абсалютным характарам супрацьпастаўлення сінхраніі і дыяхраніі ў канцэпцыі Ф. дэ Сасюра. На думку швейцарскага лінгвіста, толькі дзякуючы сінхроннаму даследаванню можна пазнаць моўную сістэму, у той час як дыяхранны падыход дае выпадковыя, асістэмныя моўныя факты. Значыць, прыярытэтным трэба лічыць сінхроннае даследаванне мовы [1, с. 118-126, 132]. Гэта палажэнне, на думку М.М. Дурнава, з'яўляецца неад'емным: змены ў мове маюць

³ Паколькі прамых спасылак на І.А. Бадуэна дэ Куртанэ і Ф. дэ Сасюра ў працах А.А. Шахматава і М.М. Дурнава няма, пакідаем гэтае палажэнне на ўзроўні меркавання. У сувязі з гэтым можна адзначыць, што для сасюраўскай дыхатаміі *сінхранія-дыяхранія* розныя даследчыкі прызнавалі розныя тэарэтычныя крыніцы, называючы, у прыватнасці, працы Я. Грыма, В. Гумбальта, Г. Пауля, І.А. Бадуэна дэ Куртанэ [17].

систэмны характар, гісторыя мовы павінна вывучаць змены ў моўнай сістэме і «з'яўляецца ў навуцы пра мову не менш важнай часткай, чым сінхроннае вывучэнне мовы, паколькі яны аднолькава аперыруюць з моўнай сістэмай як з цэлым» [18]. Такім чынам, М.М. Дурнаво працягнуў і паглыбіў патабнянска-бадуэнаўскую лінію ў даследаванні адзначаных феноменаў.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Соссюр Ф. де.** Курс общей лингвистики // **Соссюр Ф. де.** Труды по языкознанию. М., 1977. С. 114-120.
2. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике. 3-е изд. М., 1958. Т. 1-2. С. 47-48.
3. **Бодуэн де Куртэнь И.А.** Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963. Т. 1. С. 349.
4. **Фортунатов Ф.Ф.** Сравнительное языковедение: Общий курс // **Фортунатов Ф.Ф.** Избр. труды: В 2 т. М., 1956. Т. 1. С. 22, 26, 193.
5. **Фортунатов Ф.Ф.** О преподавании грамматики русского языка в средней школе // **Фортунатов Ф.Ф.** Избр. труды: В 2 т. М., 1957. Т. 2. С. 203.
6. **Фортунатов Ф.Ф.** Лекции по фонетике старославянского (церковно-славянского) языка // **Фортунатов Ф.Ф.** Избр. труды: В 2 т. М., 1957. Т. 2. С. 9-10.
7. **Дурново Н.Н.** Лекции по истории русского языка, читанные осенью 1907-8 ак. г. в Московском ун-те. М., 1907-8. С. 31-32.
8. **Фортунатов Ф.Ф.** Сравнительное языковедение: Лекции ординарного проф. **Ф.Ф.Фортунатова.** 1890-1891. М., 1891. С. 13.
9. **Поржезинский В.К.** Введение в языковедение: Пособие к лекциям. 4-е изд. М., 1916. С. 33-35.
10. **Глуценко В.А.** Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. - 20-і рр. XX ст.). Донецьк, 1998. С. 26, 45-48, 105-106.
11. **Шахматов А.А.** Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908-9 уч. г.): Введение. 2-е изд. СПб., 1910-11. Ч. 1. С. 7.
12. **Тимченко Е.К.** Функции генитива в южнорусской языковой области. Варшава, 1913. VIII. – 278 с.
13. **Шахматов А.А.** Наброски возражений на диспуте Тимченка. 23 февраля 1913 г. (Неопубликована праця) [Публікація **В.А. Глуценка**] // Мовознавство, 1984, № 4. С. 52-53.
14. **Шахматов А.А.** Очерк современного русского литературного языка. 4-е изд. М., 1941. С. 59.
15. **Шахматов А.А.** К вопросу об историческом преподавании русского языка в средних учебных заведениях // Труды первого съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях (22-31 декабря 1903 г.). СПб., 1904. С. 405-424.
16. **Дурново Н.Н.** Очерк истории русского языка. М.; Л., 1924. С. 3.
17. **Холодович А.А.** Фердинанд де Соссюр: Жизнь и труды // **Соссюр Ф. де.** Труды по языкознанию. М., 1977. С. 670.
18. **Дурново Н.Н.** Введение в историю русского языка. М., 1969. С. 10.

S U M M A R Y

In this article the views of the scientists of Moscow Linguistics School A.Shakhmatov and N.Durnovo on the descriptive and historical study of the language are considered.

Поступила в редакцию 4.04.2002